

Sebe Yazıtları Işığında İslâm Öncesi Yemen’de Mabel

Temple In Pre-Islamic Yemen In The Light Of The Sabaic Inscriptions

Dr. Büşra Nur Güler

Diyanet İşleri Başkanlığı
İstanbul/Türkiye
busranurgulerbng@gmail.com

Presidency of Religious Affairs
İstanbul/Turkiye
<https://orcid.org/0009-0008-9850-0324>
<https://ror.org/007x4cq57>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	26 Nisan April 2024
Kabul Tarihi Accepted	22 Temmuz July 2024
Yayın Tarihi Published	30 Aralık December 2024
Yayın Sezonu Pub Date Season	Aralık December
Sayı Issue	42
Sayfa Pages	81-116

Atf | Cite as

Güler, Büşra Nur. “Sebe Yazıtları Işığında İslâm Öncesi Yemen’de Mabel”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (Aralık 2024), 81-116.
<https://doi.org/10.56361/usul.1473893>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Büşra Nur Güler).

Öz*

İslâm'ın kökeni tartışmaları bağlamında Arap Yarımadası'nın İslâm öncesi durumu, oryantalistler ve Geç Antikçağ araştırmacıları tarafından incelenmiştir. Bu araştırmaların bir odağını Yemen'den kuzeye göç eden kabilelerin inanç ve geleneklerinin de taşındığı tezine dayalı etkileşim iddiaları oluşturmuştur. Bu araştırma, İslâm öncesi Yemen'in çoktanrılı döneminde (MÖ. VIII-MS. IV), yeri ve göğü/ insanı ve tanrıyı birbirine bağlayan bir eksen olarak görülen ve dinin aslı unsuru olduğu ima edilen mabedi Sebe yazıtları ışığında incelemeyi hedeflemektedir. Yazıtların tasnifi mabedin kulun tanrısıyla bulunduğu harem bölgesi, kralın siyasî hamlelerinin hamisi olduğu kadar kulluğunu ikrar ettiği bir meşruiyet zemini, kehanet girişimlerinin yapıldığı bir hukuk mercii, vergiler ve takdimeler çevresinde şekillenen bir ekonomik merkez olduğunu göstermiştir. Bir diğer yönüyle mabedler yazıtları ve takdim emtiasını bünyesinde taşıyarak bir arşiv vazifesi üstlenmiş, Sebe medeniyetinin bugüne taşınmasına katkı sağlamıştır. Mabedlerin mekan olarak yüklendiği anlam çerçevesinin tespiti ayrıca İslâm'ın kendisinden önceki mabed geleneği üzerinde gerçekleştirdiği tashih ve dönüşümün izlerine dair bir perspektif imkanı sunacak, etkileşim tezlerinin değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm öncesi, Yemen, Sebe, Yazıtlar, Mabed.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Gülgün UYAR danışmanlığında hazırlanan “Sebe Yazıtlarında Din-Siyaset İlişkisi” adlı doktora tezinden üretilmiştir./ This study is derived from PhD dissertation entitled “Religion-Politics Relationship in Sabaic Inscriptions”, prepared under the supervision of Prof. Dr. Gülgün UYAR.

Abstract

In the context of the debate on the origins of Islam, the pre-Islamic situation of the Arabian Peninsula has been studied by Orientalists and Late Antiquity scholars. One focus of these studies has been on the claims of interaction based on the thesis that the beliefs and traditions of the tribes migrating north from Yemen were carried with them. This study aims to examine the *temple*, which was seen as an axis connecting heaven and earth/human and God in the polytheistic period of pre-Islamic Yemen (VIII BC-IV AD) and implied to be an essential element of religion, in the light of the Sabaean inscriptions. The classification of the inscriptions shows that the *temple* was a *harem* where the servant met his god, a legal authority where divination attempts were made, and an economic center shaped around taxes and offerings. In another aspect, the temples served as an archive by carrying the inscriptions and the commodities of offerings within their structure and contributed to the transfer of the Sabaean civilization to the present day. Within this framework it will also provide a perspective on the traces of Islam's revision and transformation of the previous temple tradition and will contribute to the evaluation of interaction theses.

Keywords: Pre-Islamic, Yemen, Saba, Inscriptions, Temple.

المعبد في اليمن قبل الاسلام في ضوء النقوش السبئية

الملخص

في سياق الجدل الدائر حول أصل الإسلام، تم تحليل العصر الجاهلي لشبه الجزيرة العربية قبل الإسلام من قبل المستشرقين وعلماء العصور الكلاسيكية المتأخرة. وكان أحد محاور هذه الدراسات هو مزاعم التفاعل القائم على أطروحة أن معتقدات وتقاليد القبائل المهاجرة من اليمن إلى الشمال قد حملت معها. تهدف هذه الدراسة إلى تحليل وضع اليمن في فترة تعدد الآلهة قبل الإسلام (القرن الثامن قبل الميلاد - القرن الرابع بعد الميلاد) من خلال النقوش السبئية التي تشير إلى المعبد كمحور أساسي في الدين يربط بين السماء والأرض/ الإنسان والإله. ويظهر من تصنيف النقوش أن المعبد كان حرماً يلتقي فيه العبد بالهه، وأساساً يوفر المشروعية لتحركات الملك السياسية، ومكاناً يؤكد فيه عبوديته للإله، وسلطة قانونية تجري فيها محاولات التنكهن، ومركزاً اقتصادياً يتشكل حول الضرائب والقرابين. وفي جانب آخر، كانت المعابد بمثابة أرشيف من خلال حملها للنقوش وبيع العرض داخل هيكلها، وساهمت في نقل الحضارة السبئية إلى يومنا هذا. كما أن تحديد معنى المعابد كمكان سيوفر أيضاً منظوراً لآثار التصحيح والتحول الذي أجراه الإسلام على تقاليد المعابد قبله، وسيساهم في تقييم أطروحات التفاعل والتأثير الكلمات المفتاحية: قبل الإسلام، اليمن، سبأ، النقوش السبئية، المعبد.

Giriş

İslâm öncesi Arap Yarımadası, ağırlıklı olarak XIX. Yüzyıldan itibaren Hz. Peygamber'in risâlet vazifesinin merkezi olarak oryantalistler ve Geç Antikçağ araştırmacıları tarafından incelenmiştir. Kur'an ve siyer edebiyatı odaklı bu araştırmaların ekseriyetinde, yarımadanın İslâm öncesi durumu tespit edilmiş, Kur'an Yahudilik ve Hıristiyanlığın teyidi olarak okunmuştur. Hz. Peygamber'in peygamberliği bu dinî-siyasî-sosyal-kültürel zemin üzerinde değerlendirilmiş, İslâm'ın kökenlerinin de orijinallikten ziyade bu zeminde arandığı görülmüştür.¹ XX. Yüzyıl itibariyle köken tartışmaları revizyonist oryantalistlerin tezleriyle kültürlerarası etkileşim bağlamına taşınmıştır. Bu bağlamın bir boyutunu da Güney Arabistan'dan Hicaz'a ve kuzeyine göç eden kabileler sebebiyle İslâm öncesi Yemen oluşturur. Bu tezler Evs, Hazrec, Kudâa ve Gassân gibi kabilelerin² içlerinde bulunduğu göç hareketlerinin İslâm toplumunun teşekkülüne etkilerini, inanç, uygulama, tecrübe ve kültürlerinin hangi surette taşındığının izlerini aramayı önerir.³ Bu itibarla etkileşim iddialarının temellerinin tespiti, yarımadanın dinî-siyasî kültürünü oluşturan bir odak olarak Yemen'in MÖ. I. Binyıldan itibaren izi sürülebilen dinî-siyasî geleneklerinin spesifik olarak incelenmesi önemlidir. Bu çalışmada İslâm öncesi Yemen'de mabedlerin mekan olarak yüklendiği anlam çerçevesinin çizilmesi amaçlanmaktadır. Bu tespitler İslâm'ın kendisinden önceki mabed geleneği üzerinde gerçekleştirdiği tashih ve dönüşümün izlerine dair bir arka plan okuması sunacaktır.

Yeryüzündeki ilk mabedin inşasını⁴ takip eden tarih boyunca, bir dine mensup olan insanların inandıkları yüce tanrıya/tanrılara karşı ibadetlerini yerine getirdikleri kutsal mekan olarak mabedler, İslâm öncesi geleneklerde tanrı ile kulun bulunduğu yer olarak kabul edilmiştir. Mabedi inşa eden insan ve insanı inşa eden mabed arasındaki bu dönüştürücü etki, bir bakıma tarihi de belirlemiştir: Kozmogonik anlatıların da odağındaki mabed,⁵ şehir mimarîsinin merkezî birimi, şehrin

1 Bir misal olarak bkz. D.B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*, (New York: Charles Scribner's Sons 1903); De Lacy O'Leary, *Arabic Thought and Its Place in History*, (London: K. Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd, 1922).

2 Arim seli ve diğer sebeplerle Yemen'den kuzeye göç eden kabileler için bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 1/203-205.

3 Söz gelimi T.M. Smith, İslâm'ın Mekke'de ansızın zuhur etmiş bir din olmadığını, kökleri Güney Arabistan'a belki daha da öncesine uzanan bir filiz olduğunu belirtir, bkz. *Araplar-Kavimler, Kabileler ve Devletin Üç Bin Yıllık Tarihi*, çev. Nurettin Elhüseynî, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), 87.

4 Âl-i İmrân 3/96.

5 Yaratılışın başlangıcını mabedin inşasıyla ilişkilendiren çeşitli gelenekler içerisinde Samîler'in de yer aldığı öne sürülmüştür. Kitâb-ı Mukaddes yorumcuları, Aden Bahçesi kıssasının Yaratılış kıssasından

sakinlerini tanımlayan dinî-siyasî kimliğin ve değerlerin en bariz simgesi olmuştur. MÖ. IX. Yüzyıla uzanan Sebe yazıtları,⁶ kayalar, oyma taş bloklar ve metal plakalarla günümüze ulaşmıştır. İnşa ve tapu kayıtları, kraliyet fermanları, askerî harekâtlar ve günah itiraflarını içeren bu metinler ve takdime olarak tanrıya sunulmuş emtia, mabed duvarlarında ve çevresinde tespit edilmiştir (Fotoğraf-1).⁷ Bu durum, bireysel ve toplumsal hayatı belirlediği görülen mabedin Sebeliler nezdindeki konumunun tayinini gerektirmektedir.

Sebe yazıtlarında mabed için *beyt* [byt],⁸ merkezinde mabedin bulunduğu kutsal alan için ise *mahrem* [mħrm]⁹ kelimeleri kullanılmıştır. [ħrm], Semitik kökenlerine göre haram kılmak, yasaklamak, menetmek, hasretmek, kutsal ilan etmek anlamlarına gelir ki,¹⁰ mahrem [mħrm] kelimesi de bu kökten türemiştir. İslâm öncesi Arap Yarımadasında geniş çapta kabul gören kelime, mabedi ve ma-

hemen sonra gelmesinden hareketle mabed inşasının yaratılışın amacı ya da doruk noktası olarak temsil edildiğini belirtmişlerdir (V. A. Hurowitz, *I Have Built You an Exalted House: Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamian and Northwest Semitic Writings* (Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992), 93-96). Mabed ve kozmogoni arasındaki diğer benzerlikler arasında mabedin denizleri temsil eden su kütleleri içerdiği, mabedle temsil edilen tanrının her filin kaynağı olduğu, yaratılış kozmosta nasıl düzeni sağladıysa mabed inşasının da toplumsal ve bireysel hayatı öyle düzenlediği öne sürülmüştür, bkz. Robert L. Cohn, *The Shape of Sacred Space: Four Biblical Studies* (Chico: Scholars Press 1981), 56.

- 6 XIX. Yüzyılın başında Hicaz'ı ve Yemen'i Derviş Musa adıyla gezen Rus asıllı Alman oryantalist Ulrich Jasper Seetzen'in (v. 1811) yazıtlardan birini satın alıp kopyalaması Sebe dilinin incelenmesi için bir başlangıç teşkil etmiş, Fransız oryantalist Joseph Halevy (v. 1917) ve Avusturyalı oryantalist Eduard Glaser'in (v. 1908) girişimleri yeni inceleme ve araştırmaları beraberinde getirmiştir. İlk keşif ve neşirleri XIX. Yüzyıla uzanan bu yazıtlara bugün DASI (*Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions*) dijital arşivi üzerinden erişilebilmektedir. Bu çalışmada esas alınan arşiv başlığı ise, Maîn, Katabân ve Hadramut yazıtlarını da içeren Güney Arabistan külliyyatı içerisindeki Sebe yazıtlarıdır (*Corpus of Sabaic Inscriptions*). Halil Ortakçı, "Güney Arabistan Yazıtlarının Tarihsel Gelişimi ve Temel Özellikleri" başlıklı çalışmasında Sebe alfabesi üzerinde Türkçe transkripsiyon önerisinde bulunmuştur (*Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, 12 (Ekim 2023), 164). Bu öneri metnin seslendirilmesi için şüphesiz ki kıymetlidir. Bu çalışmada Sebe dijital ve matbu sözlüklerinin yanı sıra DASI arşivinin de benimsediği, yeniden başvurmaya ve taramaya imkan sağlayacak uluslararası transkripsiyon takip edilmiştir.
- 7 <https://arabiafelix.social/palaces-temples-and-laws-coexistence-in-yemens-ancient-structures/> (Zain Alaabdain Ben Ali, *Inscriptions in Musnad, the Temple of Awqam* (Fotoğraf, 2021), Arabia Felix. Mabedlerin duvarları, sütunları ve farklı bölümlerinde tanrıya adanan yapıların da kaydının tutulduğu görülür. Sözelimi, kendisini Sebe kralının kardeşi olarak tanımlayan [S'mhwtr]'in bronz adak kaydı levhası Me'rib Evâm Mabedinin bir giriş kapısına bakan kuzey ucunda zemine yapıştırılmıştır, bkz. Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions (DASI), "Ja 832" (Erişim 15.12.2022).
- 8 Almakah'nın mabedi [byt 'lmqh] ifadesi için bkz. DASI, "CIH 366 b' Fa 17 + Fa 36 + Fa 19" (Erişim 11.11.2022).
- 9 Almakah'nın mahremi [mħrm 'lmqh] ifadesi için bkz. DASI, "FB-Maħram Bilqıs 1" (Erişim 16.11.2022).
- 10 A.F.L. Beeston vd., *Sabaic Dictionary*, (Louvain-Beyrouth: Peeters, 1982), 70; Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopics)* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991), 242.

bedin bulunduğu harem bölgesinin tamamını ifade eder. *Beytin* İslâm geleneğinde de mabed anlamını içerdiği,¹¹ benzer şekilde *haremin* de güvenli ve dokunulmaz bir bölge olarak teyid edildiği¹² bilinmektedir. Yazıtlar tasnif edildiğinde mabedin kulun tanrıyla bulunduğu harem, kralın hizmetleriyle kulluğunu ikrar ettiği bir meşruiyet zemini, kehanetin tanrıdan beklendiği hukuk mercii, öşür ve fer vergileri, yazıt ve takdimeler çevresinde şekillenen bir ekonomik merkez olduğu söylenebilir.

Fotoğraf-1 Evâm Mabedi istinat duvarlarında yer alan bir yazıt

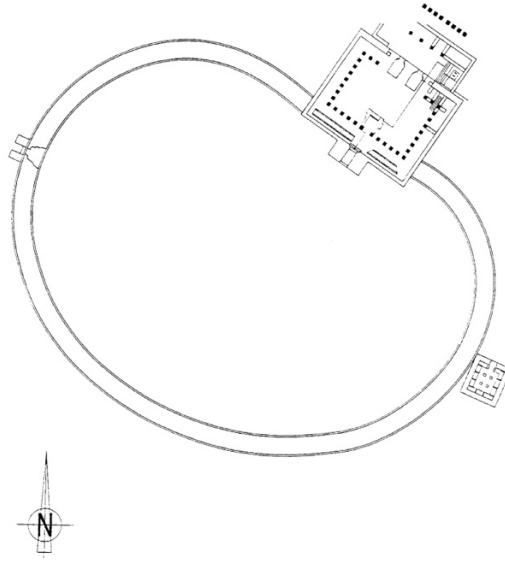
Arkeolojik ve jeomorfolojik araştırmalar, İslâm öncesi Yemen’de mabedlerin siyasî bir anlam taşıyorsa şehir merkezine yerleştirildiğini, bunun dışında ise bilhassa şehrin hinterlandına dahil olan dağlara ve yüksek mevkilere¹³ inşa edildiğini göstermiştir. Kesme taş işçiliğinin görüldüğü merdiven ve sütunlarla oluşturulmuş anıtsal bir girişten girilen mabedler kare/dikdörtgen planlıdır. Antik Yemen dinî mimarîsinin en belirgin unsuru olan sütunların sayısı iki ilâ sekiz ve sekizin

11 Bakara 2/125, 127; Âl-i İmrân 3/96.

12 Kasas 28/57; Ankebût 29/67.

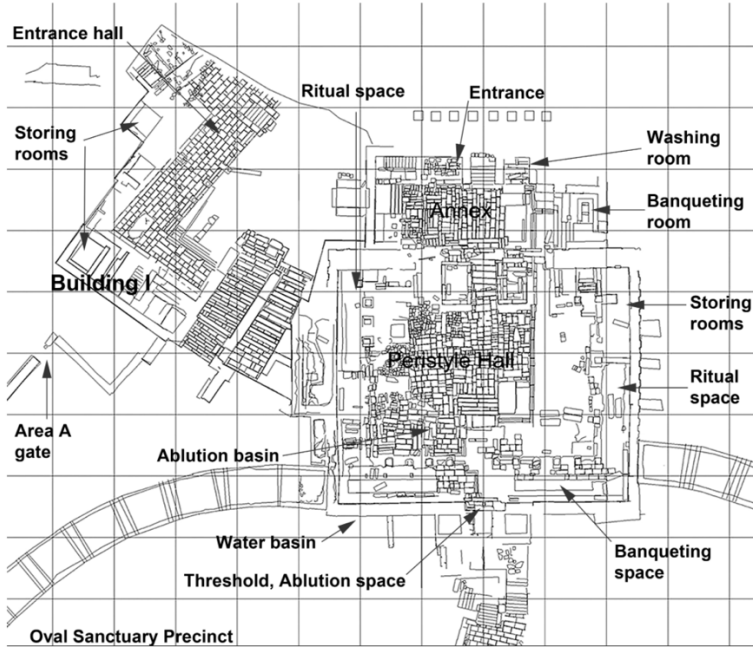
13 J. Ryckmans, “Religion of South Arabia”, *The Anchor Bible Dictionary*, ed. D. N. Freedman (New York: Anchor Bible, 1992), 6/173; Mabedlerin dağlara ya da yüksek yerlere inşa edilmesinin sebeplerini dağların yeryüzünün gökyüzüyle bağlantı kuran göbeği olduğu tasavvuruna dayalı kozmik dağ anlayışında arayan çalışmalara örnek olarak bkz. A.J. Wensinck, *Studies of A. J. Wensinck* (New York: Arno Press, 1978), 1-65; M.J. Palmer, *Expressions of Sacred Space: Temple Architecture in the Ancient Near East* (Pretoria: University of South Africa, Doktora tezi, 2012), 49-77.

katları arasında değişmektedir. Haremi dahilinde din adamlarına tahsis edilmiş ya da farklı amaçlara hizmet eden odaları, inşa ve yazıt işçiliğini yürüten taş ustaları, metal işçileri ve heykeltıraşların atölyelerini de içeren bu kompleks yapılar,¹⁴ ağırlıklı olarak oval ya da dikdörtgen bir istinat duvarıyla sınırları belirleyen (Şekil-1)¹⁵ kapılardan girilmektedir. Ayrıca taharet işlemlerinin, kutsal ziyafetlerin, ibadet ve ayinlerin yapıldığı, kutsallığı hiyerarşik olarak tanımlanmış alanları da birbirinden ayıran kapılar olduğu görülmektedir (Şekil-2).¹⁶ Bu mimarî plan, Sebe izlerinin görüldüğü Etiyopya’da da tekrarlanmıştır (Şekil-3).¹⁷

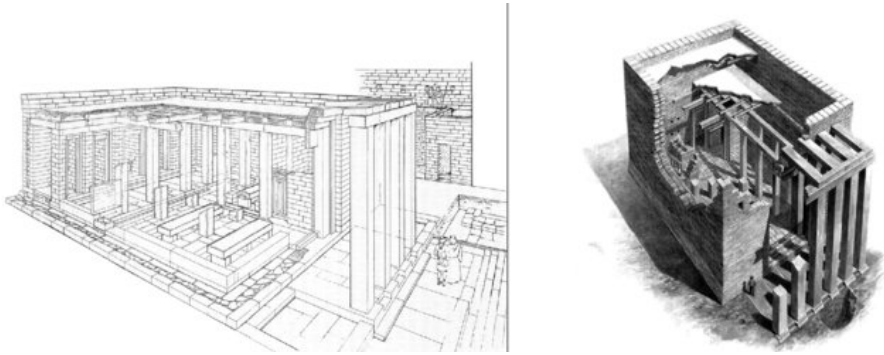

Şekil-1 Evâm Haremi Planı

- 14 M. Maraqtan, “Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awam Temple-Ma’rib: A case study”, *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research*, ed. Mounir Arbach - Jérémie Schiettecatte (Oxford: Archaeopress, 2015), 114.
- 15 AFSM Arşivi <https://dasi.cnr.it/index.php?id=81&prjId=1&corId=3&collId=0&navId=496670800&recId=32> (Erişim 23.04.2024).
- 16 Amerikan İnsan Araştırmaları Vakfı (AFSM) arşivinden aktaran, M. Maraqtan, “Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awam Temple-Ma’rib: A case study”, 125.
- 17 F. Dugast - I. Gajda, “Contacts between Ethiopia and South Arabia in the first millennium”, *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research*, ed. Mounir Arbach - Jérémie Schiettecatte (Oxford: Archaeopress, 2017), 84.

Şekil-2 Evâm Haremi içerisindeki mabed planı

Şekil-3 Berâkış ve Yeha Mabelerinin yeniden yapılandırılmış temsili (MÖ IX-IV)

1. Tanrının Haremi Olarak Mabed

Sebe yazıtlarında yeri ve göğü birbirine bağlayan eksen olarak tasavvur edilen mabede,¹⁸ kutsallığı ilan edilmiş bölgeye/hareme girişin bir bilinç ve önlem gerektirdiği görülür.¹⁹ Metinlerde, tanrıya/tanrılara ait olan hakkı ihlal ederek kulun işlediği bir hatanın yalnızca kula değil, içinde yaşadığı topluma da ilahî gazabın yönelmesine yol açacağı inancı etkindir.²⁰ Bireysel ya da toplu olarak işlenmiş suç ve günahların itirafıyla gayri meşru fiiller ikrar edilmiş, bu yolla tanrıdan bağışlanma beklenmiştir. Ferdî itirafların büyük bir kısmı, harem bölgesine layıkıyla girişi, tanrının huzuruna çıkmaya hazırlığı ifade eden mabed haremindeki taharet ihlalleriyle ilgilidir.²¹ Mabed bölümleri arasında birbirine kıyasla daha mukaddes sayılan alanların girişindeki abdest havuzları ve temsillerle de hatırlatılan taharetin, tanrıyla doğrudan iletişim kurulan mabeddeki ibadet ve girişimlerin temeli olduğu konuyla ilgili günümüze ulaşan yazıtların yoğunluğu ile doğrulanmaktadır. İhlalin şeklini alenî olarak itiraf eden metinlerin halka açık şekilde yerleştirildiği, bağışlanma ümidiyle tanrıya takdimelerin sunulduğu görülür. Metinlerin içeriği mabed hareminde kirli/ necis/ gayri tâhir²² kıyafetle bulunmak, zina yapmak ya da cinsel herhangi bir girişimin²³ yasak olduğunun bilindiğini gösterir.²⁴

Me’rib’deki Evâm Mabedinin bir kapısının karşı duvarına kazınan yazıta göre Sebeliler, mabedin içerisinde cinsî münasebette bulunmaktan [d-ys³fn ’ttm b-mħrmm], mabede cünüp olarak [w-d-ybh’n mħrmm] ya da cünüp olduğu halde temizlenmek üzere su almak için girmekten sakınmalı, aksi halde keffaret öde-

-
- 18 M. Maraqtan, “Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awam Temple-Ma’rib: A case study”, 109-112.
- 19 Nitekim Hz. Musa mukaddes vadiye girerken de bu ikaz ile karşılaşmıştır: “Rab Tanrı Musa’nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, “Musa, Musa!” diye seslendi. Musa, “Buyur!” diye yanıtladı. Tanrı, “Fazla yaklaşma” dedi, “Çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır” (Çıkış 3/4-5); “Ateşin yanına varınca, ona şöyle seslenildi: “Ey Mûsâ! Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ’dasın” (Tâhâ 20/10-11).
- 20 Mezopotamya inançlarını eski Roma dinî terminolojisini kullanarak örnekleyen Kürşat Demirci, bu karşılıklı barışı *pax deorum* ifadesiyle tanımlar, bkz. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş – Tanrılar, Ritüel, Tapınak-* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013) 13-14.
- 21 J. Ryckmans, “Religion of South Arabia”, 173.
- 22 İlgili kelimelerin antik Güney Arap dili ve Kur’an terminolojisindeki söz varlığının karşılıklarının karşılaştırmalı olarak incelendiği bir çalışma olarak bkz. Suleyman Dost, “Language of Ritual Purity in the Qur’ân and Old South Arabian”, *Scripts and Scripture: Writing and Religion in Arabia Circa 500-700 CE*, ed. Fred M. Donner - Rebecca Hasselbach-Andee (Chicago: Oriental Institute, 2022), 157-175.
- 23 DASI, “München 94-317880” (Erişim 05.03.2023).
- 24 DASI, “CIH 612+CIH 522 Ry 31; RES 850” (Erişim 04.03.2023).

yeceğini bilmelidir.²⁵ Ayrıca farkında olarak ya da olmayarak mabede ve mabed avlusuna²⁶ temizlenmeden [ğyr ıhrm] girmek,²⁷ ihtilam necasetiyle [mıhtlm] ihlal etmek,²⁸ hayızlı iken [hyđt b-mıhrm-hw]²⁹ ve kirli elbiselerle bulunmak³⁰ yasaktır. Bu öyle bir hatadır ki, kadının mabedden selamet içerisinde dönüşü tanrının hi-mayesine bağlıdır [b- 'mn-hw].³¹

Ecrum adındaki bir Me'ribli, altı ay boyunca tedavisi bulunamayan hastalığının kötü kokulu bitkilerin -soğan vs- kokusu üzerindeyken mabede bulunmaktan kaynaklandığını bilmekte, Almakah'a sunduğu kefarete takdimesiyle günahını bağışlamasını beklemektedir.³² Harem dahilindeki şiddet ve tecavüz girişimleri bu itiraf metinlerinin bir diğer veçhesini oluşturur: Se'dan adında bir Sebeli'nin efendisinin hizmetçisi bir kadına mabed avlusunda tecavüz edip mabedin kuyusunda guslettiğini [f-ğs'l b-h w-b-hn trq 'mt mr'-hw b-mwınn w-ımtı f-mwıtn] itiraf ettikten sonra tanrının haremde günah işlememesi gerektiğini ikrarı,³³ haccın üçüncü gününde ve adet dönemindeyken bir adamın kendisine yaklaştığını [qrb-h mr'ywm tıltı ğhtn w-h' hyđ], sonra uzaklaştığını ancak gusletmediğini [w-ms'y w-lm yğts'l] itiraf eden Emetebihâ'nın kefarete ödemesi³⁴ bu duruma örnek teşkil eder.

25 DASI, "MB 2005 I-88" (Erişim 04.06.2023).

26 Mabed avlusu olarak karşılığı verilen kelime [mwıtn]'dir. Sözlükte savaş meydanı ve mabed anlamında kullanılmıştır (A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 166). C. Robin kelimeye "kamusal alan" çevirisini önerir (*Inabba', Haram, al-Kāfir, Kamna et al-Ĥarāshif. Fasc. A: Les documents. Fasc. B: Les planches. Inventaire des inscriptions sudarabiques* (Paris: Diffusion de Boccard, 1992), 102). Süleyman Dost ise yazıtın bağlamına dayanarak ifadeyi "mabed avlusu" olarak çevirir ("Language of Ritual Purity in the Qur'ān and Old South Arabian", 165).

27 DASI, "Ja 525" (Erişim 05.02.2023); DASI, "MŞM 7250" (Erişim 05.02.2023); DASI, "Haram 33 CIH 532" (Erişim 02.02.2023).

28 DASI, "al-Şilwī 1 Şilwī-wādī Şuğayf 1" (Erişim 30.01.2023). Yazıtın ayrıntılı bir tahlili için ayrıca bkz. Alexander Sima, "Neuinterpretation einer jüngst entdeckten sabäische Buß- und Sühne-inschrift aus dem Wādī Şuğayf" *Die Welt des Orients* 29 (1998), 127-139; Süleyman Dost, "Language of Ritual Purity in the Qur'ān and Old South Arabian", 165.

29 DASI, "al-Şilwī 3" (Erişim 30.01.2023).

30 DASI, "Haram 35 RES 3956" (Erişim 04.02.2023).

31 DASI, "al-Şilwī 3".

32 DASI, "BR-M. Bayhān 2 Ja 720; MaMB 180; MuB 2" (Erişim 17.02.2023).

33 DASI, "FB-wādī Şuğayf 2" (Erişim 04.02.2023).

34 DASI, "Haram 34 Gl 1054; CIH 533" (Erişim 02.02.2023).

2. Siyasî Meşruiyet Zeminini Olarak Mabed

Sebe yazıtları, İslâm öncesi Yemen’de dinin aslî unsuru olan mabedlerin, Antik Mısır, Mezopotamya ve Uzakdoğu geleneklerinde olduğu gibi³⁵ Sebe kralları için de siyasî odak oluşturduğuna, *bir kul olma vasfını* kaybetmeyen Sebe kralları'nın mabed hizmetleriyle iktidarlarının meşruiyet zeminini güçlendirdiğine tanıklık etmektedir. Sebe Krallığı'nın çoktanrılı döneminde³⁶ bir anlamda iktidarın yüzü olan mabed hem Mükerribler (MÖ. VIII-VII) hem de Melikler döneminde (MÖ. VII-MS. IV)³⁷ siyasetin merkezinde yer almıştır. Fetih hareketlerinin başlaması ve siyasî istikrar ile öne çıkan Mükerribler dönemi, mabedleri inşa ve genişletme siyasetinin zirvede olduğu, Sebe kimliğinin tezahür ettiği dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yükseliş aynı zamanda kendilerini “Almakah'nın çocukları” [wld 'lmqh]³⁸ olarak adlandıran Sebeliler'in koruyucu tanrısı iken, krallıkla şekillenen devlet geleneğinde devletin resmî ilahı haline gelen³⁹ Almakah'nın ve mabedlerinin de yükselişi olmuştur. Devletin siyasî otoritesinin tezahür ettiği kraliyet makamı, toplumun olduğu kadar kralın da dinî hassasiyetini yansıtacak şekilde, tanrının kudreti, rızası ve desteğinin aranmasıyla meşrulaştırılmış, bu arayış uygulamalarla gösterilmiş ve geleneklerle pekiştirilmiştir. Mükerriblerin yönetim merkezlerini oluşturan Sirvâh ve Me'rib'deki Evâm mabedlerinde yer alan kayıtları,

35 Taç giyme törenlerinin bir mabedde ya da başka bir kutsal mekânda gerçekleştirildiğini, kralın tahta geçmesini ve yalnızca onun yönetimini mümkün kılan bu girişimlerin birbirinden farklı kültürler arasında benzerlikler gösterdiğini tespit eden bir çalışma olarak bkz. Stephen D. Ricks - John J. Sroka, “King, Coronation and Temple: Enthronement Ceremonies in History”, *Temples of the Ancient World: Ritual and Symbolism* (Salt Lake City: Deseret Book, 1994), 236-270.

36 Nitekim krallığın MS. IV. yüzyıla tarihlendirilebilen kraliyet yazıtlarında tektanrıcılığın izlendiği ve çoktanrılı dönemdeki mabed vurgusunun azaldığı görülür, bkz. DASI, “Dostal 1” (Erişim 05.08.2023); DASI, “Gar Bayt al-Ashwal 2” (Erişim 06.08.2023); Fehmî el-Eğberî, “Nukûşu Sebeyye cedîde tah-tevî 'alâ agdemi nakşi tevhidî muarrah”, *Reydân* 8 (2013), 170. Tektanrılı döneme girişe dair ayrıca bkz. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Kahire: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî bi-Mısır, 1375/1955), 1/ 22; İbn Hişâm, *Kitâbü'l-Ticân fi mulûk-i Himyer* (San'â: Merkezü'd-Dirâsâtî'l-Ebhâsî'l Yemeniyye, t.y.), 305-308; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1967), 2/98, 105-110.

37 Esasen Sebe Krallık tarihinin tasnifi şu şekildedir: I. Dönem (MÖ. 800-650/ Mükerribler dönemi), II. Dönem (MÖ. 650-MÖ. 115/ Melikler dönemi), III. Dönem (MÖ. 115- MS. 300/ Sebe ve Zû Reydân Melikleri dönemi), IV. Dönem (MS. 300-525/ Sebe ve Zû Reydân ve Hadramut ve Yemânet Melikler dönemi), bkz. M. Beyyûmî Mehrân, *Kitâbü dirâsât fi târihi'l-Arabi'l-kadim* (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1400/1980), 239-240. Sebe mükerrib ve meliklerinin bir listesi için bkz. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 240. Bu çalışmada benimsenen IV. Yüzyıl sınırı, “melik” unvanının İslâmî döneme kadar devam etmesine rağmen tektanrıcılığın kabulüyle mabed merkezli siyasî anlayışın değişmesiyle ilintilidir.

38 DASI, “DAI Sirvâh 2005-50” (Erişim 30.10.2022).

39 M. Höfner, “Die vorislamischen Religionen Arabiens”, *Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandaer*, ed. H. Gese vd. (Stuttgart: Werlag W. Kohlhammer, 1970), 261.

Melikler döneminde başkentin Sirvâh'tan Me'rib'e taşınmasıyla Evâm Mabedinin yükselişi, mabedin ve mabed hizmetlerinin doğrudan idarî sisteme dahil olduğunun bir göstergesidir.⁴⁰

Görünen o ki, fetihler ve Almakah için [l-'lmqh] yapılan her türlü girişim mabedlerde kayıt altına alınmıştır. Söz gelimi, yayılmacı politikalarıyla Sebe nüfuzunu bütün Yemen'e, Yemen'in komşuları Negrân ve Batı Arabistan'a, Etiyopya'ya ve körfez kıyılarına taşıyan⁴¹ Yesa' 'emer Veter'in⁴² ve Kerib'îl Veter'in yazdırdığı⁴³ yazıtlar, kadîm Sebe'nin ilk başkenti Sirvâh'ta bulunan Almakah mabedine dikilmiş,⁴⁴ Sebe Krallığının yükselişini başlatan Kerib'îl-Veter Cevf Vadi-sindeki Neşân şehrini fethettikten sonra şehrin ortasına bir Almakah mabedi [byt 'lmqh] inşa ettirmiştir.⁴⁵

Sebe siyasî nüfuzu altına giren halk ve kabilelerin Sebe mükerrileriyle yaptıkları ittifak antlaşmaların ilan edildiği resmî ahid törenleri de mabed duvarlarına kaydedilmiştir. Denilebilir ki, Yemen ekonomisinin belkemiğini oluşturan tarım ve ticaretin kontrol ve güvenliğini sağlamaya yönelik bu girişimlerin tanrılar tarafından kutsanmış bir ittifak ile tasvir edilmesi önemsenmiştir.⁴⁶ Böylece Yemen halkları nezdinde tasdik edilen tanrı 'Aster'e ve diğer tanrılara kurbanlar kesilerek mabed haremindedir kutsal ziyafet tertibiyle gerçekleştirilen bu ittifakların

40 Sebe kralları tarafından organize edilen bu abidevî yapıların araştırmacılar tarafından Mezopotamya'daki zigguratlar ve Mısır'daki piramitlerle karşılaştırıldığı, bunun bölgelerdeki erken dönem devlet tecrübesinin aşamalarını karakterize ettiği yorumu için bkz. M. Maraqtan, "Some Aspects of the Formation of the State in Ancient South Arabia", *Alternatives of Social Evolution*, ed. N. Kradin vd. (Vladivostok: FEB RAS, 2000) 321-322.

41 C. J. Robin, "Antiquity", *Roads of Arabia - Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia*, ed. Ali İbrahim al-Ghabban vd. (Paris: Musée du Louvre & Somogy, 2010), 82.

42 DASİ, "DAI Sirvâh 2005-50".

43 DASİ, "RES 3945".

44 Mohammed Maraqtan, "Das Alte Südarabien", *In Stein gemeisselte Geschichte(n): Nikolaus Rhodokanakis (1876-1945), Pionier der Altsüdarabistik*, ed. Gertraud Sturm – Mohammed Maraqtan (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021), 61-62. Araştırmalara göre mabedin en parlak dönemi MÖ VII. Yüzyıla tekabül eder. Sirvâh Almakah mabedindeki genişlemelerin yanı sıra bünyesinde taşıdığı abidevî yazıtların mabedin antik Sebe döneminin en önemli yapılarından biri olduğu ve Sirvâh şehrinin dini merkezini oluşturduğu tezini savunan, yapıyı mimarî boyutuyla da ele alan ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. Nicole Röring, *Bauhistorische Untersuchungen Am Almaqah-Heiligtum Von Sirwah Vom Kultplatz Zum Heiligtum* (Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag, 2013).

45 [wk-đ ybny S'mhyf w-Ns²n byt 'lmqh b-ws't hgrn Ns²n], bkz. DASİ, "RES 3945".

46 Alessandra Avanzini, "The Sabaeen Presence in Jawf in the Eighth-Seventh Centuries BC -Notes on the Oldest Phase of Ancient South Arabian Culture and Its Relationship with Mesopotamia-", *Leggo!*, ed. G. B. Lanfranchi vd. (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2012), 47.

mabedin himayesi altında somutlaştırıldığı görülür.⁴⁷ Mabed alanlarında yapılan arkeolojik kazılarda kutsal ziyafetler sırasında kullanıldığı düşünülen taş sıraların varlığı tespit edilmiştir.⁴⁸ Öyle görünüyor ki bu merasimleri sevk eden din adamları vardır [rs²w d-¹lm].⁴⁹ Ziyafet kayıtlarının tutulduğu sunakların/dikilitaşların [qyf] ise mabede sunulduğu görülmektedir.⁵⁰ Bu sunaklardan biri Zimâr‘alî oğlu Kerib‘îl Veter tarafından kutsal olduğu kabul edilen⁵¹ Lezv dağındaki ‘Aster Zû Zibân mabedine yerleştirilmiştir (Şekil-4).⁵²

Şekil-4 Sebe mükerribi Zimâr‘alî oğlu Kerib‘îl Veter’in Ziyafet Sunağı

47 DASI, “RES 3945”; DASI, “RES 3624 Gl 484; CIH 957; MB 2001 I-16” (Erişim 24.10.2022); DASI, “RES 3949 Gl 1108” (Erişim 23.11.2022)

48 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicole Röring, *Bauhistorische Untersuchungen Am Almaqah-Heiligtum Von Sirwah Vom Kultplatz Zum Heiligtum*, 182-187.

49 DASI, “MAFRAY-ad-Durayb 5 A+B Gl 1565+Gl 1566; RES 4848+RES 4847” (Erişim 26.11.2022); DASI, “RES 4371 Gl 428” (Erişim 30.11.2022).

50 DASI, “al-Ka‘âb 29” (Erişim 02.01.2023); DASI, “Gl A 710” (Erişim 01.12.2022); DASI, “RES 4906” (Erişim 05.01.2023).

51 C.J. Robin - J.F. Breton, “Le sanctuaire préislamique du jabal al-Lawḡ (Nord-Yémen)”, *Comptes rendus des séances de l’année 126/3* (1982), 602-603.

52 DASI, “Ry 586” (Erişim 05.01.2023).

Kral anlayışı ve dine yaklaşım bakımından mükerribler dönemini teokratik, melikler dönemini laik olarak tanımlayan tasniflerin⁵³ aksine, krallık dönemine tarihlenen yazıtlar sekülerleşmeye dair herhangi bir yönelim içermemektedir. Hayatın her alanını düzenleyen temel unsur olarak din, devletin ve toplumsal yapının bütün düzeylerinde ve mabedler gölgesinde grup bağlılığının tezahürü olmaya devam etmiştir.⁵⁴ Hatta denilebilir ki, bu siyasî değişimin karşısında değişmeyen başlıca unsur, Sebeliler üzerinde hakimiyet kazanmanın ve meşruiyetin başlıca yolu, Sebe tanrılarının ve koruyucu tanrısı Almakah'nın adını yüceltmektir. Mabed inşa ve restorasyon kayıtlarında Mükerribler geleneğini sürdüren⁵⁵ Melikler döneminde müttefik halklar, Sebelilerle yalnızca bazı kültürel özellikleri paylaşmakla kalmayıp Sebe krallarının otoritesi yanında Sebe tanrısı Almakah'nın otoritesini de istikrarlı bir şekilde kabul etmişlerdir.⁵⁶

Hakimiyet sağladığı bölgeleri yerleşimcilerine açmak ve bir mabed inşa etmek Sebe idaresinin istimlak yollarından birini oluşturmaktadır.⁵⁷ Sebe siyasî nüfuzunu kabul eden halk ve kabilelerin temsilcilerinin krallığın başkenti Me'rib'deki Evâm Mabedine/Almakah'a sundukları hamd ve şükür takdimeleri⁵⁸ mabede neredeyse siyasî-diplomatik bir arşiv hüviyetini yüklemiştir. Özellikle Sebe ve Zû Reydân melikleri (MÖ.II-MS.III) dönemine tarihlendirilen Evâm Mabedindeki 64 yazıtın 34'ünün (% 53) dağlık bölgelerde yaşayan kabilelere, bu kabilelere mensup vekilharç ya da kabile başkanlarına ait olduğu görülür.⁵⁹ Bu yazıtlarda melik

53 G. Ryckmans, "On Some Problems of South Arabian Epigraphy and Archaeology", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952), 1.

54 Ayrıntılı bir tahlil için bkz. A.F.L. Beeston, "Theocracy in the Sayhad Culture", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 7 (1976-1977), 7-8.

55 Recvân vadisindeki Hubes mabedinin Sebe kralı Yeda'îl Zerih [Yd'îl Đrh] oğlu Yesa'emer Veter [Yl'mr Wtr] tarafından Hubes için restore ettirildiği kaydı için bkz. DASI, "RES 3096 C CIH 490" (Erişim 19.10.2022).

56 Andrey Korotayev, "The Sabaeen Community (Sb', 'Sb'n) in the Political Structure of the Middle Sabaeen Cultural Area", *Orientalia Nova Series* 63/2 (1994), 69-70.

57 Neşak'ın fethini takip eden süreçte inşa edilen Almakah mabedi için bkz. DASI, "YM 23206" (Erişim 11.01.2023). Almakah'nın "Neşak yerleşimcilerinin Rabbi" sıfatı kaydedilen bir diğer yazıt için bkz. DASI, "Collection privée yéménite 2016-1" (Erişim 08.03.2023).

58 DASI, "Ja 564 MaMB 314" (Erişim 02.04.2023); Hđ'bm hanedanından [byt bny Hđ'bm] Sebe ve Zû Reydân kralları İlşerah Yahdub ve Yeda'îl Beyyin'e lütufta bulunduğu için takdime nezreden Hđ'bm kabilesi mensubunun Almakah'a hamd yazıtı için bkz. DASI, "Ja 592 MaMB 95" (Erişim 05.04.2023); Bekil [Bklm] kabilesi kayllerinin Almakah'dan aldıkları müjdelere karşılık Sebe ve Zû Reydân krallarını da andıkları hamd takdimeleri için bkz. DASI, "Ja 822" (Erişim 22.04.2023).

59 Andrey Korotayev, "The Sabaeen Community (Sb', 'Sb'n) in the Political Structure of the Middle Sabaeen Cultural Area", 73. Yûsuf Muhammed Abdullah bu döneme tarihlenen ve Evâm mabedinde Almakah'a adanan yazıtların yüzlerle ifade edildiğini belirtir, bkz. *Evrâk fî târihi'l-Yemen ve Âsârihi* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1990), 48.

için muvaffakiyet ve lütuf, topraklar için bereket ve düşmanın şerrinden muhafaza niyazı öne çıkar. Almakah’nın daima ilgili kabilenin/halkın koruyucu tanrısından önce anıldığı görülür.⁶⁰ Kabile temsilcileri (kayllar) efendileri Sebe ve Zû Reydân meliklerini anarak kimi zaman Sebe tanrılarında sadece hakimiyetin kabulünü izhar eden takdimeler adanmış,⁶¹ efendileri melikin muvaffakiyeti ve onlardan rızası için duada bulunmuşlardır.⁶² Bu kayıtlar içerisinde Sebe Krallığının selametine ilişkin gerçekleştirdikleri her türlü destek ve askerî girişimlerin de yer alması,⁶³ siyasî ittifaka mabedin şahit tutulması bakımından önemlidir. Sebe Mükerribleri ve Krallarının mabedin hizmetkarları olarak mabedin⁶⁴ ve mabed bölümlerinin⁶⁵ inşa ve restorasyon girişimlerini kayıt altına aldırılmışlardır. Tanrının mülkündeki [bn qny ’lmqh] takdimelerin restorasyon kayıtlarında⁶⁶ ibadet kastının yanı sıra kral olarak siyasî erkin izini bırakmak da önemsenmiş görünür. Kralların bu vurgusu, mabed-siyaset ilişkisine işaret etmesi bakımından da mühim görülmelidir.

3. Hukukun Mercii Olarak Mabed

Kişilerarası ya da insan ve tanrı arasındaki ilişkileri düzenleyen ve hukukî belge niteliği taşıyan bazı Sebe yazıtlarında öne çıkan detaylar, kanunların yazıtlar şeklinde halka açık mabedlerde muhafazasıyla ilanı gibi uygulamalar, Sebe toplumunun örgütlenmesinin -detayları henüz tam olarak keşfedilememiş olsa da- açık bir hukuk sistemine dayandığını göstermektedir.⁶⁷ İdarî, ekonomik, sosyal ve dinî konulardaki bu düzenlemeler, tanrılar ya da tanrılar adıyla idarî organlar tarafından

60 Bir örnek olarak bkz. [Ns²’krb Y’mn Yhrhb mlk S’b’ w-ğ-Rydn bn ’ls²rh Yhđb w-Y’zl Byn mlky S’b’ w-ğ-Rydn w-l-hryn-hmw ’lmqh-Thwn-b’l’-wm bn nđ’ w-s²şy s²n’ m ğ-bn-hw d’w w-ğ-bn-hw ’l d’w b-’lmqh-Thwn-b’l’-wm w-b-’tr w-S’hr], DASI “Ir 21” (Erişim 15.04.2023).

61 İlşerah Yahdub’un Habeşliler üzerine gönderdiği orduda bulunan (DASI, “Ja 575 Geukens 7; Ry 539; MaMB 224; ZI 55” (Erişim 11.03.2023) ve koruyucu tanrısı Vedd olan [Yqn’ m] kabilesi temsilcilerinin (DASI “Ja 417 RES 4727; Ry 198” (Erişim 15.06.2023) Sebe tanrılarında yönelen takdimesi için bkz. DASI, “RES 4677” (Erişim 15.06.2023); DASI, “Robin-Kâni² 17” (Erişim 18.06.2023); DASI, “CIH 398 Gl 891; A 90 a-c; Fa 33” (Erişim 08.02.2023).

62 Sühaym [S’hymm] kabilesinin nimetlerini arttırması ve efendilerinin rızasını bahşetmesi için Almakah’a pişmiş topraktan heykel adadıkları yazıt için bkz. DASI, “Ja 730 MuB 11” (Erişim 21.04.2023).

63 DASI, “Ir 18” (Erişim 23.03.2023); DASI, “Ir 5 JR 1; ZI 12; Condé 3” (Erişim 09.03.2023).

64 Sebe ve Zû Reydân kralı Kerib’il Veter Yühen’im Selhîn Saray’ının ve Me’rib şehrinin selameti için [l-wfy bytn S’lhn w-hgrn-Mryb] Almakah mabedinin bir bölümünü restore ettirdiği kaydı için bkz. DASI, “RES 3902 bis N° 152 RES 3902 N° 152” (Erişim 10.06.2023).

65 DASI, “CIH 373” (Erişim 12.11.2022); DASI, “CIH 366 b’ Fa 17 + Fa 36 + Fa 19” (Erişim 11.11.2022); DASI, “RES 3949 Gl 1108” (Erişim 23.11.2022)

66 DASI, “MB 2001-101” (Erişim 01.06.2023).

67 J.A. Montgomery, “An Enactment of Fundamental Constitutional Law in Old South Arabia”, *Proceedings of the American Philosophical Society* 67/3 (1928), 207-213.

fermanlarla ilan edilmiştir. Kralın kendisine karşı ayaklanan isyancıları cezalandırıldığına dair ilanının⁶⁸ mabedde bulunması müeyyidenin siyasî boyutu yanında dinî boyuta taşındığını da gösterebilir. Görünen o ki hukukî kararların mabedlerde muhafaza edilmesi, hukukî işlemlerin takyidi ve geçerliliğine yönelik vicdanî bir bağlayıcılığa da hizmet etmiştir.

Mabed dahilinde gerçekleştirilen, ilahî adalet, bilgi ve müdahale beklentisine dayalı, geçmişte vuku bulmuş ya da gelecekte olacak belirtilen konuya odaklı çözüm arayışı olarak kehanet, delillerin yeterli olmadığı hukukî davalarda karar verme yöntemi olarak öne çıkmıştır.⁶⁹ Tanrının arzusuna muvafık olarak takdime ya da adak sunmak, kehanet işlemini gerçekleştiren din adamları aracılığıyla maruzatını bildirmek ya da mabedde belirlenmiş yerde uyuyarak rüya yoluyla bilgi almak mabedin belirlenen bölümünde hacetini iletme [ms'1], durulan noktada ilahî kehanete nail olmak [hg-n wqh] gibi ayrıntılar ilahî bilgiyi içeren kehanete ulaşmanın bir dizi işlemi yerine getirmekle mümkün olduğunu göstermektedir.

Mabedin mimarî bir unsuru ya da kutsal kabul edilen bir alanı ifade eden [gwbn]'in kehanet girişimlerinde tanrıdan kehanet beklenen, hatta gecelenen özel bir alanı, ya da kâhinlerin vazifelerini icra ettikleri yer olarak tanımlandığı görülür.⁷⁰ Kehanete dayalı bilgi kimi zaman mabeddeki objelerin arkasından, kimi zaman ise tanrının vahyini ileten din adamlarının ağzından sesli olarak aktarılmıştır.⁷¹ Bu itibarla kâhinlerin yargı ve karar sürecinde hakemlik üstlendikleri, mabedlerin de birer mahkeme olarak değerlendirildikleri düşünülebilir.⁷² Öyle ki, mabed görevlileri kehanetle suç unsurlarını ortaya çıkararak kefarete cezalarını takip etmiş, mabede silah getiren, silahını kullanan,⁷³ elbisesine kan bulaşan ya da bulaşmayan

68 DASİ, "CIH 429" (Erişim 02.03.2023).

69 Antik İsrail hukukunda kehanetin belirleyici rolü için bkz. Chaya Halberstam, "Law in Biblical Israel", *The Cambridge Companion to Judaism and Law*, ed. C. Hayes (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 19-47.

70 M. Maraçten, "Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awam Temple-Ma'rib: A case study", 109.

71 Bâsim Muhammed Hattâb, "el-Vahyu'l-ilâhî ve delâletihî es-siyâsiyye fi cenûbi'l-Cezîrati'l-'Arabiyye fi dav'i nukûşu'l-müsned", *Bulletin of the Center Papyrological Studies* 38 (2021), 759-786.

72 A. K. Irvine, "Homicide in Pre-Islamic South Arabia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30 (1967), 277-292; Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Bağdad: yy, 1993), 5/497, 508. İbn Düreyd'in Kudâ'a'nın iştikakını incelerken Hulvân'a değinmiş, hulvân'ın kâhine kehaneti karşılığında verilen ücret olarak tanımlamıştır, *el-İştikâk*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dârü'l-cil, 1411/1991), 536.

73 Kelimenin aslı [s'lh]'tir. Sözlükte silah anlamının yanı sıra kirlilik, kirletmek anlamını da taşır, bkz. A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 126. Metnin tercümelerinde silah anlamının öne çıktığı görülür (Peter Stein, "Materialien zur sabäischen Dialektologie: Das Problem des amiritischen ("haramischen")

kişinin hukukî durumunun belirlenmesi bu görevlilerin vazifesi olmuştur.⁷⁴ Benzer şekilde mabed hareminden usulsüz su kullanımının kabiledede seri ölümlere sebep olduğunu düşünen üç kişinin mabede başvurusu⁷⁵ üzerine kâhinler tarafından soruşturma yürütülmüş ve suçlular cezalandırılmıştır.⁷⁶

Tanrı mabedlerde kullarına bahsettiği kehaneti aracılığıyla ordusuna zafer,⁷⁷ topraklarında yağmur, mahsullerinde bolluk⁷⁸ müjdeleyen; kullar da onun maddî ve manevî kudretine şahadet edenlerdir⁷⁹ [hg-n tbs²r-hmw ’lmqh b-ms¹’l-hw w-hṭbw t’nmn l-hyl w-mqm ’lmqh].⁸⁰ Sebe kralı da bu kullar içerisindeydi, zira kehanet kralların yayılcı politikalarına yönelik savaş kararlarında tanrının ve halkın desteğine erişimde bir araç olarak kullanılmıştır: Sebe kralı Sumhu‘ali’nin Almakah’a danıştığı kehanet sonucunda, Almakah’nın kendisini koruduğuna ve bundan sonra da koruyacağı vaadine karşılık tanrının emrini yerine getirmiş, Me’rib’deki Almakah Mabedinin bütün cephe duvarını ve kulelerini mabedin batı kapısındaki yazıtla Almakah’a adamıştır.⁸¹ Yine, Sebe ve Zû Reydân kralları İlşerah Yahdub ve kardeşi San‘a ve diğer şehirlere sefere dair olumlu kehaneti üzerine Selhîn ve Reydân sarayları arasında barış ve mutabakat sağlamak için misyon heyeti göndermesi ve Habeşliler’e karşı iki ordunun zaferi Almakah’nın desteğiyle gerçekleşmiştir.⁸²

Mabed uygulamalarına dair yönergelerin de tanrıdan geldiği görülür: Söz gelimi Almakah, mabed geleneklerine göre bir yazıt için takdime/kurban sunan kişilerin meshetme işlemini gerçekleştirebileceklerine karar vermiştir [hg-n wqh ’lmqh kl yh‘rbn l-ms³ndm b-‘rbn w-b-s¹’rt mḥrmn l-yhms¹hn].⁸³ Almakah aynı za-

Dialektes”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 157 (2007), 38; Alessia Prioleto, “Evidence from a new inscription regarding the goddess ‘t(t)rm and some remarks on the gender of deities in South Arabia”, *Proceedings of Seminar for Arabian Studies* 42 (2012), 311. Belki de yazıtta kastedilen necasetle mabede girmektir.

74 DASİ, “Haram 13 CIH 548” (Erişim 03.02.2023).

75 DASİ, “FB-Maḥram Bilqīs 1” (Erişim 16.11.2022).

76 A. Avanzini, *By Land and By Sea* (Roma: «L’ERMA» di BRETSCHNEIDER, 2016), 150-151.

77 [tbs²r] kelimesinin karşılığı için bkz. A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 33. Ayrıca bkz. DASİ, “CIH 333” (Erişim 26.02.2023); bireysel müjde yazıtları için bkz. DASİ, “Ry 541 Geukens 9” (Erişim 11.03.2023); DASİ, “Gr 117 Hadaqān 5” (Erişim 21.03.2023).

78 DASİ, “Nāmī NAG 6 Ja 627; MaMB 210” (Erişim 05.04.2023).

79 [hṭb t’nmn] ifadesi sözlükte güvenmek, tanıklık göstermek, şahadet etmek anlamına gelir.

80 DASİ, “CIAS 39.11/o 3 n° 2” (Erişim 20.02.2023).

81 DASİ, “Ja 551 CIH 374; ZI 33” (Erişim 14.10.2022).

82 DASİ, “Ir 69” (Erişim 26.03.2023); DASİ, “Ja 580 MaMB 184” (Erişim 02.04.2023).

83 DASİ, “Robin-Rayda 2A” (Erişim 19.06.2023) Yazıtı keşfeden C. J. Robin’e göre metin mabetlerdeki takdime törenlerine işaret eder. Belki de sunulan kurbanın kanı ile mesh işlemi gerçekleştirilmektedir, buna göre bir yazıtın yazılmasının bir kurbanın takdim edilmesi şartına bağlandığı yorumu imkan

manda, Baran [Brn] Mabedinden kendisine ait emtiadan herhangi bir şeyin alınmasını yasaklamış,⁸⁴ Sirvâh civarındaki mezarların direklerini ve tabut tahtalarını söküp götürenleri cezalandıracağını bildirmiştir.⁸⁵ Yazıtlardaki bu detaylar mabed dahilinde gerçekleştirilen kehanetlerle Yemenliler nezdinde ilahî-hukukî sınırların çizildiğini göstermektedir.

4. Ekonomik Merkez Olarak Mabed

Nimet ve menfaat kapsamında görülebilecek her türlü emtianın sahibinin tanrı olduğu inancına sahip Sebeliler, kendilerine yüklenen ilahî görev ve sorumlulukları yerine getirmeleri karşılığında ondan istifade hakkını görmüşlerdir. Buna göre mülk, pratikte fitrat ve hak bakımından sınırlı olarak insana ait iken, menşe bakımından tanrılara aittir.⁸⁶ Yazıtlarda yer alan [gwlm] kelimesi özel mülkiyet, zilyetlik, mülkün tamamını kullanma hakkı anlamlarını ifade eder.⁸⁷ Bu mülkiyette tanrının hakkı anılır.⁸⁸ Mal, mülk anlamına gelen⁸⁹ [mb'l] kelimesi de tanrıya izafe edilir. Zira Evâm mabedinde Almakah için inşa edilen kulenin Almakah'nın mülkleri [mb'l 'lmqh] arasına kaydedildiği görülmektedir.⁹⁰ Almakah'nın mülkleri arasında Evâm Mabedi de vardır.

Tanrının mülkünün genişliği ve mülke doğrudan dahli olduğu düşüncesi, iktidarın temsilcisi kralın meşruiyet zeminini de oluşturmuştur: Görebildiğimiz kadarıyla bu durum kralı kulluk seviyesinin üzerine, tanrısal bir boyuta çıkararak kutsal kral/tanrı kral anlayışının⁹¹ aksine, tanrının kullarının sorumluluğunu tanrı-

dahilindedir, bkz. *Les Hautes-Terres du Nord-Yémen avant l'Islam* (Leiden: Publications de l'Institut Historique-Archéologique Néerlandais de Stamboul, 1982), 2/41.

84 DASI, "CIH 400 Ja 534" (Erişim 27.02.2023).

85 DASI, "DAI Şirvâh 2002-11" (Erişim 09.03.2023).

86 Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/493-494.

87 J.C. Biella, *Dictionary of Old South Sabaic-Sabaeen Dialect* (Chico: Scholars Press, 1982), 68; A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 51.

88 [gwlm b-'lmqh] için bkz. DASI, "CIH 657+MŞM 3641 Gl 1666(=CIH 657)" (Erişim 24.10.2022); [gwlm b-T'lb] için bkz. DASI, "RES 4231 Gl 1215; Gr 167" (Erişim 18.03.2023).

89 A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 25.

90 DASI, "Ja 554 ZI 39" (Erişim 06.12.2022). [mb'l T'lb] için bkz. DASI, "RES 4176 RES 3300; Gl 1210; Gr 174" (Erişim 15.03.2023).

91 Cevâd Ali, Glaser'i kaynak olarak kralın tanrı tarafından görevlendirildiği, dolayısıyla tanrının mülkünün kutsal bir hak olarak kralın mülkü olduğu, bu mülkiyetten her türlü intifa hakkına sahip olarak hüküm sürdüğünü nakletmiştir, bkz. Cevâd Ali, *El-Mufasssal*, 5/494. Bu yorum Sebe mükerriblerinin kutsallığını savunan F. Hommel'in tezinin devamı olarak değerlendirilebilir. Zira aynı yerde Cevâd Ali, Güney Arabistan'da hakim olan mülkiyet düşüncesinin mülkün Allah'a ait olduğunu savunan İslâm ilkelerine yakın olduğunu belirtir.

nın rızası ve gücüyle üstlenen hiyerarşik bir üstünlüğe işaret eder. Kralın tanrının mülkünü yönetme sorumluluğunu üstlendiği ve bu sorumluluğu mabedle paylaştığı görülür. Bu itibarla İslâm öncesi Yemen’de siyasî ve sosyal hayatında merkezî rol üstlenen mabedlerin ekonomik yapının merkezini, idarî yapının da kurumsal bir birimini oluşturduğu söylenebilir.

Mabed organizasyonunu üstlendiği görülen, ancak görev tanımları hala tam olarak yapılamayan⁹² din adamlarının mabede vakfedilen ve tanrının mülkü olarak tanımlanan bütün taşınmazlar üzerinde yetkili konumunda olduğu görülür: Arazi-leri, bahçeleri, ekilebilir alanları ve sürülmüş tarlaları [w-kl 's¹tr w-mh¹yr w-ms²mt w-ħrd S²ms¹m]⁹³ olan tanrı, sınır taşlarıyla belirlenen arazilerinde hangi ağaçların ekilip ekilemeyeceğinin,⁹⁴ kabile çobanlarının hangi alanlarda hayvanlarını otlatabileceğinin⁹⁵ kararını da verir. Bu ekonomik ve ziraî organizasyonu sağlayan din adamları, anlaşma senetleri hükmündeki yazıtlara göre kabile temsilcilerinin karşısında tanrının mülkünü temsilcisi olarak her türlü işlemin gerçekleştirilmesinde söz sahibi olmuşlardır.⁹⁶

Görünen o ki, iktâ uygulamasının takibi de mabed tarafından gerçekleştirilmiştir.⁹⁷ Nitekim tanrının mülkü üzerinde kira akitlerinin gerçekleştirildiğini gösteren detaylar vardır: Tanrı Te’lib’in mülkünden [mb¹l T¹lb] bir sebze arazisi kiralaayan kişinin iki yıl boyunca işletmemesi ve bununla birlikte fidye ödeyerek bunu telafi edememesi durumunda akdin sona ereceğine dair karar bu uygulamayla ilgili olmalıdır.⁹⁸ Tanrının rehnine⁹⁹ [‘rb T¹lb] bırakılan arazilerin sınırları ve

92 J. Ryckmans, “Religion of South Arabia”, 173.

93 DASI, “Ja 2867 J. Ma’sâl 9; al-Mi’sâl 1” (Erişim 28.06.2023).

94 DASI, “GI 1520” (Erişim 26.11.2022).

95 DASI, “Nihm/Barrân 5 GI 1142” (Erişim 12.03.2023).

96 Muhammed Rızâ er-Rahîm, “Agriculture in Pre-Islamic Arabia: Introduction”, *Islamic Studies* 10/1 (1971), 53-65. Nitekim W.F. Albright, güçlü bir tarımın ön şartının istikrarlı bir devlete bağlı olduğu, bunun da mabed kurumu gözetiminde sağlanabildiği, Mezopotamya ve Mısır’da din adamları ile işbirliğinin kesildiği durumlarda dinî yaptırımlara ihtiyaç duyulduğunu belirtir. R.L. Bowen’a göre bu yorumdan yola çıkıldığında ve arkeolojik verilere bakıldığında Güney Arabistan’da da tarım ve sulama sistemlerinin takibi din adamları tarafından sağlanmış olmalıdır. Nitekim Me’rib barajının sükutu Habeş-Aksum işgaliyle ülkede istikrarın bozulması ve tarımın kontrolünün mabedin gölgesinden çıkmasında aranmalıdır, bkz. R.L. Bowen, *Archaeological Discoveries in South Arabia* (London: Oxford University Press, 1958), 85.

97 Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 5/262-263.

98 DASI, “Robin-Kāniḥ 4” (Erişim 18.06.2023). Ayrıca bkz. C. J. Robin, *Les Hautes-Terres du Nord-Yémen avant l’Islam*, 47-50.

99 [‘rb] kelimesinin takdime ve rehin anlamı için bkz. J.C. Biella, *Dictionary of Old South Sabaic-Sabaean Dialect*, 381.

hukuku da mabed tarafından korunmuştur. Bir ziraî üretim merkezi olan Yemen topraklarında, sel sularının barajlarda toplanması, tahsisi, dağıtımı ve zamanlaması için yönergeler belirlenmiştir. Örgütlenme ve denetlemenin sürekliliğine dayanan bu devasa sistem planlı bir takip ve organize gerektirdiğinden mülkiyet konusu haline gelmiş,¹⁰⁰ hukukî dayanağını oluşturan ilanlar yine mabedlerde tespit edilmiştir.

Mülkü üzerindeki her türlü ziyadede hak sahibi olan tanrı, savaş ganimetlerinden, ele geçirilen her türlü esir, menkul ve gayrimenkul mallardan payını alır. Cepheden dönen askerler ganimet paylarından [bn mlt-hmw] mabedlerde tanrılarına takdimeler sunar: Neşân topraklarında savaşan iki Sebeli'nin ganimetlerinden Almakah'a takdim ettiklerini kaydeden boğa başı oluklu taş sunak,¹⁰¹ Hadramut ganimetlerinden Almakah'a nezredilen heykel,¹⁰² yine Şebve ganimetlerinden Almakah'a adanan dört heykel ve bronz boğa,¹⁰³ [Qryt] ganimetlerinden sunulan bronz heykel ve altın objeler,¹⁰⁴ iki kardeşin ganimet paylarından koruyucu tanrılarına takdim ettikleri iki at ve binici heykelleri¹⁰⁵ zaferlerde tanrı payının unutulmadığını gösterir. Ganimet şükürü olarak sunulan takdimelerin birden fazla olduğu da görülmektedir.¹⁰⁶

Mabedlerde gerçekleştirilen ve mabed hizmetleri arasında sayılan kurban merasimlerine de din adamları başkanlık etmiştir. Muhtemelen kabileler adına kurban hizmetlerinin takibi için özel görevlendirmelere gidilmiş, kurban işleri vekili [mqwtwn¹⁰⁷ d-mḏbḥm] kurban işleri görevlisi [fqdn d-mḏbḥm] unvanlarıyla atamalar yapılmıştır.¹⁰⁸ Hastalığa düşer eden sebeplerin izalesi¹⁰⁹ niyetiyle kurban sunulduğu gibi, hukukî davalarda suçun telafisi için de kurbanlar gündeme gelmiştir: Sakındırılan herhangi bir fiili işleyen kişinin kurban takdimine hükmeden

100 DASİ, “RES 192 CIH 654” (Erişim 01.01.2023).

101 DASİ, “Kamna 33” (Erişim 20.12.2022).

102 DASİ, “MuB 9 Fa 8; Fa 102” (Erişim 09.03.2023).

103 DASİ, “Ja 632 MaMB 301” (Erişim 10.04.2023); DASİ, “Ja 634 MaMB 273; ZI 31” (Erişim 12.04.2023).

104 DASİ, “Ja 635 MaMB 270; ZI 16” (Erişim 12.04.2023).

105 DASİ, “Schm/MA 97” (Erişim 22.06.2023).

106 DASİ, “Ir 31” (Erişim 24.03.2023).

107 Kelime sözlükte, vekil, kralın yöneticisi, naib anlamlarıyla karşılanır, bkz. A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 109.

108 DASİ, “Y.85.AQ/1 Eryani 61” (Erişim 10.11.2022). Ayrıca bkz. M. Maraqtan, “Typen altsüdarabischer Altäre”, *Arabia Felix Beiträge zur Sprache und Kultur des vorislamischen Arabien*, ed. Norbert Nebes (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994), 161 vd.

109 Hastalık mazmunlu yazıtların ayrıntılı bir incelemesi olarak bkz. Saïd b. Fâyiz İbrâhim es-Saïd, “Nüküşu Sebeiyye cecide fi zikri'l-marad”, *el-Üsûr* 12/3 (2002), 7-21.

ve bu yaptırımın takibini din adamlarına bırakan Almakah’dır.¹¹⁰ Kimi zaman ise ilahî iradenin lehte tecelli etmesi için mabede boğa nezredildiği görülür.¹¹¹

Mülkün sahibi olan tanrı, toprağın ve toprağın ürettiklerinin de sahibidir. Devletin her türlü üründen ve ticarî faaliyetlerden alacağı pay vergi memurlarınca toplanmış, sürecin kontrolü ise mabede bırakılmıştır.¹¹² Sebe yazıtlarında da öşür [‘s²r], toprak ürünlerinden alınan onda bir vergisini ifade eder.¹¹³ Öşrün muhatabı doğrudan mabeddir.¹¹⁴ Aynî öşrün yanı sıra,¹¹⁵ üzüm bağlarından, sulanan ya da sulanmayan tarım arazilerinden ödenmesi gereken öşür heykel ya da yazıt olarak da takdim edilmiştir.¹¹⁶

Mabed görevlilerinin vakıf ve şahsî tarım arazileri üzerindeki hakimiyetleri ziraî bolluk temalı yazıtlara da yansımıştır: Din adamlarının tanrı ‘Aster’e Sebe topraklarına ilkbahar ve sonbaharda su bahşettiği için adadığı takdimeler,¹¹⁷ Cebelü’l-Lezv bölgesindeki iki görevlinin vazifeleri döneminde ‘Aster’in barajları doldurduğunu haber veren kayıtları,¹¹⁸ ekinlerinin/ziraî mahsullerinin de ilahî hi-mayeye mazhar olma duası¹¹⁹ bu hakimiyeti delillendirecek niteliktedir. Sebe yazıtlarında yer alan [fr’] kelimesi ise turfanda, ilk meyve, ilk mahsulü ifade eder.¹²⁰ Görünen o ki hasada konu olan ilk meyveler tanrıya takdim edilmiştir. Bazı fer’ vergileri ise belki tanrıya bağlılığı izhar etmek amacıyla¹²¹ somutlaştırılmış, mabede bronz kadeh¹²² ya da heykel şeklinde sunulmuştur (Fotoğraf-2).

110 DASI, “CIAS 32.21/r 1 Gar NIS 2” (Erişim 18.02.2023).

111 DASI, “Ja 669 MaMB 183” (Erişim 17.04.2023).

112 Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, 5/493-495.

113 A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 21.

114 DASI, “as-Sawdâ’ 52 CIH 440” (Erişim 15.02.2023).

115 DASI, “as-Sawdâ’ 52 CIH 440”.

116 DASI, “CIH 342 a” (Erişim 26.02.2023); DASI, “CIH 567” (Erişim 04.03.2023); DASI, “Nāmī NAG 11 Ir 25” (Erişim 24.03.2023).

117 DASI, “Ja 2848 ax G1 1752; CIH 967” (Erişim 29.11.2022); DASI, “Ja 2848 w G1 1689 a” (Erişim 28.11.2022); DASI, “Ja 2848 ad G1 1691” (Erişim 28.11.2022).

118 DASI, “MS Mağbah 1” (Erişim 05.06.2023).

119 DASI, “al-Sa’îd 2005” (Erişim 15.02.2023).

120 A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 45.

121 Mounir Arbach - Rémy Audoun, *San’â’ National Museum Collection of Epigraphic and Archaeological Artifacts from al-Jawf Sites* (San’â’: Books House, 2007), 2/33.

122 DASI, “Moussaieff 3” (Erişim 05.06.2023).

Fotoğraf-2 Fer' vergisi olarak Almakah'a adanan bronz heykel

Mülkün sahibi olan tanrının kendisine alan açtığı insan, tanrının ona sağladığı maddî ve manevî imkanların farkındalığıyla ve sorumluluğunun gereği olarak şükürde bulunmuş ve bu ibraz mabed kayıtlarına yansımıştır. Hastalıklardan [mrđ],¹²³ salgın hastalıktan [hwm],¹²⁴ tâundan/vebadan [‘ws¹],¹²⁵ ölümden [mwt] ve her hürlü kötülükten [‘s¹t]¹²⁶ korunmak için takdimeler mabede adanmıştır. Sağlıklı evlat sahibi olmak tanrının bir lütfu olduğundan [k-yhmrn-hmw ‘wldm ‘đkrm]¹²⁷ sağlıklı çocuk niyazlarına¹²⁸ heykeller ve nezir takdimeleri¹²⁹ eşlik etmiştir.¹³⁰ Mah-

123 DASI, “al-Jawf04.13” (Erişim 11.02.2023); DASI, “CIAS 39.11/o 3 n° 10 Ja 731” (Erişim 20.02.2023).

124 A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 64. İlgili yazıt için bkz. DASI, “Nāmī NAG 9 Ja 645; MaMB 276” (Erişim 12.04.2023); DASI, “BynM 1” (Erişim 18.02.2023).

125 A.F.L. Beeston, *Sabaic Dictionary*, 23. İlgili yazıt için bkz. yazıt için bkz. DASI, “Nāmī NAG 9 Ja 645; MaMB 276” (Erişim 12.04.2023).

126 DASI, “al-Sa‘īd 2002a (2)” (Erişim 15.02.2023).

127 DASI, “BR-M. Bayhān 4 MuB 4” (Erişim 18.02.2023).

128 DASI, “Gl 1218 A 241; Gr 201; Jabal Riyām 2006-25” (Erişim 06.02.2023); DASI, “Antonini 1998, 10” (Erişim 15.02.2023).

129 DASI, “MB 2004 I-113” (Erişim 03.06.2023).

130 DASI, “Ja 704 MaMB 151” (Erişim 18.04.2023).

sulün bolluğu, tarım arazilerinde ekili ürünlerin soğuktan, baraj taşkınlarından,¹³¹ olası hasarlardan zararlı böceklerden, çekirgelerden korunması¹³² için sunulan heykeller ve kurbanlar¹³³ yine mabede yönelmiştir. Ayrıca mabede bağlı olarak üretildiğini düşünebileceğimiz ve mabede sunulan sunak masaları,¹³⁴ tütsülükler,¹³⁵ taş levhalar,¹³⁶ bronz heykeller,¹³⁷ bronz kadehler,¹³⁸ bronz kaseler de¹³⁹ ekonominin mabede bakan yönünün bir boyutunu oluşturmaktadır.

Sonuç

İslâm öncesi Yemen’de dinî, siyasî, hukukî ve ekonomik hayata yön veren mabedler idarî örgütlenmenin merkezî unsurlarından biri olmuştur. Toplumun kutsalını simgeleyen mekana/mabede atfedilen anlamın toplum üzerindeki etkisi ise fizikî sahanın ötesindedir. Nitekim mabed haremî kurallarına yönelik ihlallerin toplumsal düzeni bozduğu inancı Sebeliler’in tanrı tasavvurunu ve değer algılarını yansıtmaktadır. Bu durum, mabed inşa ve restorasyonlarını üstlenen kralın siyasî meşruiyetine de zemin hazırlamıştır. Denilebilir ki, Sebe hakimiyetini kabul eden halkların ittifak ahidlerinin mabed haremindedir gerçekleştirilmesi de bu zemini güçlendirmiştir. Buna göre mabedler toplum organizesinde siyasî değişikliklere adapte olma ve bir kimlik çevresinde birleşmenin de sembolik merkezidir. Kabilelerin ve halkların siyasî varlıklarının sancağı hükmündeki koruyucu tanrıları da, değişen siyasî dinamiklerle Sebeliler’in koruyucu tanrısı Almakah’nın yükselişini kabul etmiş, Almakah’nın ardından anılmaya mabed çatısı altında uyum sağlayabilmiştir.

Mülkün sahibi olan tanrının iradesini kehanetlerle bildiren din adamları, hukukun olduğu kadar mabed merkezli ekonominin de temel belirleyicileri haline gelmiştir. Görünen o ki zanaatkar ve heykeltıraşların ürettiği takdime emtiasının ve bu emtiasının hammaddesini oluşturan altın, gümüş ve bronzun, muhtelif sebeplerle mabede sunulan ziraî ürün ve kurbanlıkların bu ekonomik yapının teşkilinde

131 DASI, “Fa 71 (= Fa 11) MaN 26” (Erişim 11.03.2023).

132 DASI, “Ja 610 MaMB 208” (Erişim 05.04.2023).

133 DASI, “CIH 336” (Erişim 26.02.2023).

134 DASI, “Sanaa-Garbini 4 Ga 27(Av); Ga 62 (Ja); YM 6” (Erişim 17.11.2022); DASI, “CIH 439” (Erişim 19.10.2022).

135 DASI, “YM 29830” (Erişim 12.01.2023); DASI, “as-Sawdā’ 52 CIH 440” (Erişim 03.03.2023).

136 DASI, “Ja 672 MaMB 92” (Erişim 06.12.2022); DASI, “Jabal Riyām 2006-6” (Erişim 18.12.2022).

137 Boğa heykeli için bkz. DASI, “CIAS 39.11/o 3 n° 1 Fa 119” (Erişim 20.02.2023).

138 DASI, “Ist 7687” (Erişim 27.03.2023).

139 DASI, “Moussaieff 30” (Erişim 05.06.2023).

payı olmuştur. Çok fonksiyonlu bir kurum olarak mabedler siyasî, hukukî, askerî ve ekonomik her türlü girişimin kaydını muhafaza eden ve bir arşiv görüntüsü vermektedir. Yazıyı ve her türlü sanatsal icrayı içeren bu kayıtlar, Sebe medeniyetinin güçlenmesine ve MÖ. IX. Yüzyıla uzanan detayların bugünlerden takip edilebilmesine imkan sağlamış görünmektedir. Bu imkanla yürütülen, İslâm öncesi Yemen’de mabedin konumunu inceleyen bu çalışma, İslâm’ın inanç esasları ve kurumları odaklı köken tezlerinin değerlendirilmesinde, inançların ve kurumların ilgili toplumdaki anlam çerçevesine odaklanılmasını önermektedir.

Kaynakça

- Abdullah, Yûsuf Muhammed. *Evrâk fî târihi 'l-Yemen ve Âsârih*. Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1990.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târihi 'l-'Arab kable 'l-İslâm*. 1-10. Bağdad: yy, 1993.
- Arbach, Mounir - Audouin, Remy. *San 'â' National Museum Collection of Epigraphic and Archaeological Artifacts from al-Jawf Sites*. San'â': Books House, 2007.
- Avanzini, Alessandra. “The Sabaean Presence in Jawf in the Eighth-Seventh Centuries BC -Notes on the Oldest Phase of Ancient South Arabian Culture and Its Relationship with Mesopotamia”. *Leggo!*. ed. G. B. Lanfranchi vd. 37-52. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Avanzini, Alessandra. *By Land and By Sea*. Roma: «L'ERMA» di BRETSCHEIDER, 2016.
- Beeston, A. F. L. “Theocracy in the Sayhad Culture”. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 7 (1976-1977), 5-10.
- Beeston, A.F. L. vd. *Sabaic Dictionary*. Louvain-Beyrouth: Peeters, 1982.
- Biella, Joan Copeland. *Dictionary of Old South Sabaic-Sabaean Dialect*. Chico: Scholars Press, 1982.
- Bowen, R. L. *Archaeological Discoveries in South Arabia*. London: Oxford University Press, 1958.
- Cohn, Robert L. *The Shape of Sacred Space: Four Biblical Studies*. Chico: Scholars Press, 1981.
- Demirci, Kürşat. *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş - Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Dost, Suleyman. “Language of Ritual Purity in the Qur'ân and Old South Arabian”. *Scripts and Scripture: Writing and Religion in Arabia Circa 500-700 CE*. ed. Fred M. Donner - Rebecca Hasselbach-Andee. Chicago: Oriental Institute, 2022.
- Dugast, F. – Gajda, I. “Contacts between Ethiopia and South Arabia in the first millennium”. *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research*. ed. Mounir Arbach - Jérémie Schiettecatte. 79-94. Oxford: Archaeopress, 2017.
- el-Eğberî, Fehmî. “Nukûşu Sebeiyye cedîde tahtevî 'alâ agdemi nakşi tevhidî muarrah”. *Reydân* 8 (2013), 167-183.
- Halberstam, Chava. “Law in Biblical Israel”. *The Cambridge Companion to Judaism and Law*. ed. C. Hayes. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Hattâb, Bâsim Muhammed. “el-Vahyu 'l-ilâhî ve delâletihî es-siyâsiyye fî cenûbi 'l-Cezîrati 'l-'Arabîyye fî dav'î nukûşu 'l-müsned”. *Bulletin of the Center Papyrological Studies* 38 (2021), 759-786.
- Höfner, Maria. “Die vorislamischen Religionen Arabiens”. *Die Religionen Altsyriens, Altarabiens und der Mandaer*. ed. H. Gese vd. 233-394. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1970.
- Hurowitz, V. A. *I Have Built You an Exalted House: Temple Building in the Bible in Light of Mesopotamian and Northwest Semitic Writings*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992.

- Irvine, A. K. "Homicide in Pre-Islamic South Arabia". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30 (1967), 277-291.
- İbn Düreyd. *el-İştikâk*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1411/1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. Kahire: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Ev-lâdihî bi-Mısr, 1375/1955.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *Kitâbü't-Ticân fî mulûk-i Himyer*. San'â: yy, 1347.
- Kelpetin, Mahmut. *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.
- Korotayev, Andrey. "The Sabaeen Community (Sb', 'Sb'n) in the Political Structure of the Middle Sabaeen Cultural Area". *Orientalia Nova Series* 63/2 (1994), 68-83.
- Leslau, Wolf. *Comparative Dictionary of Ge'ez (Classical Ethiopics)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991.
- Macdonald, D.B. *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
- Maraqten, Mohammed. "Sacred Spaces in Ancient Yemen-The Awam Temple-Ma'rib: A Case Study". *Pre-Islamic South Arabia and its Neighbours: New Developments of Research*. ed. Mounir Arbach - Jérémie Schiettecatte. 107-133. Oxford: Archaeopress, 2015.
- Maraqten, Mohammed. "Some Aspects of the Formation of the State in Ancient South Arabia". *Alternatives of Social Evolution*. ed. N. Kradin vd. 309-333. Vladivostok: FEB RAS, 2000.
- Maraqten, Mohammed. "Typen altsüdarabischer Altäre". *Arabia Felix Beiträge zur Sprache und Kultur des vorislamischen Arabien*. ed. Norbert Nebes. 160-177. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994.
- Maraqten, Mohammed. "Das Alte Südarabien". In *Stein gemeisselte Geschichte(n): Nikolaus Rhodokanakis (1876–1945), Pionier der Altsüdarabistik*. ed. Gertraud Sturm – Mohammed Maraqtan. 57-71. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021.
- Mehrân, M. Beyyûmî. *Kitâbü dirâsât fî târihi'l-Arabi'l-kadîm*. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1400/1980.
- Montgomery, J. A. "An Enactment of Fundamental Constitutional Law in Old South Arabia". *Proceedings of the American Philosophical Society* 67/3 (1928), 207-213.
- O'Leary, De Lacy. *Arabic Thought and Its Place in History*. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd, 1922.
- Ortakçı, Halil. "Güney Arabistan Yazıtlarının Tarihsel Gelişimi ve Temel Özellikleri". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 12 (Ekim 2023), 159-177.
- Palmer, M. J. *Expressions of Sacred Space: Temple Architecture in the Ancient Near East*. Pretoria: University of South Africa, Doktora tezi, 2012.

- Priolella, Alessia. “Evidence from a new inscription regarding the goddess ‘t(t)rm and some remarks on the gender of deities in South Arabia”. *Proceedings of Seminar for Arabian Studies* 42 (2012), 309-318.
- Rahîm, Muhammed Rızâ. “Agriculture in Pre-Islamic Arabia: Introduction” *Islamic Studies* 10/1 (1971), 53-65.
- Ricks, Stephen D. - John J. Sroka. “King, Coronation and Temple: Enthronement Ceremonies in History”. *Temples of the Ancient World: Ritual and Symbolism*. Editör eksik. 236-271. Salt Lake City: Deseret Book, 1994.
- Robin, C. J. *Les Hautes-Terres du Nord-Yémen avant l’Islam*. İstanbul: Publications de l’Institut Historique-Archéologique Néerlandais de Stamboul, 1982.
- Robin, C. J. “Antiquity”. *Roads of Arabia -Archaeology and History of the Kingdom of Saudi Arabia-*. ed. Ali İbrahim al-Ghabban vd. Paris: Musée du Louvre & Somogy, 2010.
- Robin, C. J. - Breton, J. F. “Le sanctuaire préislamique du jabal al-Lawḍ (Nord-Yémen)”. *Comptes rendus des séances de l’année* 126/3 (1982), 590-629.
- Röring, Nicole. *Bauhistorische Untersuchungen Am Almaqah-Heiligtum Von Sirwah Vom Kultplatz Zum Heiligtum*. Saarbrücken: Südwestdeutscher Verlag, 2013.
- Ryckmans, G. “On Some Problems of South Arabian Epigraphy and Archaeology”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952), 1-10.
- Ryckmans, J. “Religion of South Arabia”. *The Anchor Bible Dictionary*. ed. D. N. Freedman. 6/171-176. New York: Anchor Bible, 1992.
- Saîd, Saîd b. Fâyiz İbrâhîm. “Nükûşu Sebeyye cedîde fî zikri’l-marad”. *el-Ûsûr* 12/3 (2002), 7-21.
- Smith, T. M. *Araplar-Kavimler, Kabileler ve Devletin Üç Bin Yıllık Tarihi*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu’l-ümem ve’l-mülük*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm. 1-11. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1967.
- Wensinck, A.J. *Studies of A. J. Wensinck*. New York: Arno Press, 1978.
- Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Ben Ali, Zain Alaabdain. *Inscriptions in Musnad, the Temple of Awwam* (Fotoğraf, 2021). Arabia Felix. Erişim 24 Mayıs 2024. <https://arabiafelix.social/palaces-temples-and-laws-co-existence-in-yemens-ancient-structures/>
- DASI, Digital Archive for the Study of Pre-Islamic Arabian Inscriptions. “al-Jawf 04.13” (Erişim 11.02.2023).
<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=995539821&recId=4078>
- DASI, “al-Ka’âb 29” (Erişim 02.01.2023).
<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=701574029&recId=1060>
- DASI, “al-Sa’îd 2002a (2)” (Erişim 15.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=591955124&recId=6714>

DASI, “al-Sa‘īd 2005” (Erişim 15.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=591955124&recId=6722>

DASI, “Antonini 1998, 10” (Erişim 15.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=591955124&recId=9946>

DASI, “as-Sawdā` 52 CIH 440” (Erişim 15.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=591955124&recId=9>

DASI, “al-Şilwī 1 Şilwī-wādī Shuḍayf 1” (Erişim 30.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=144685477&recId=6669>

DASI, “al-Şilwī 3” (Erişim 30.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=144685477&recId=6671>

DASI, “BR-M. Bayhān 2 Ja 720; MaMB 180; MuB 2” (Erişim 17.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=6211>

DASI, “BR-M. Bayhān 4 MuB 4” (Erişim 18.02.2023)

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=6213>

DASI, “BynM 1” (Erişim 18.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=424>

DASI, “CIAS 32.21/r 1 Gar NIS 2” (Erişim 18.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=3709>

DASI, “CIAS 39.11/o 3 n° 2” (Erişim 20.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=5901>

DASI, “CIAS 39.11/o 3 n° 1 Fa 119” (Erişim 20.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=8452>

DASI, “CIAS 39.11/o 3 n° 10 Ja 731” (Erişim 20.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=108099953&recId=6302>

DASI, “CIH 333” (Erişim 26.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=297651034&recId=3928>

DASI, “CIH 336” (Erişim 26.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=297651034&recId=3931>

DASI, “CIH 342 a” (Erişim 26.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=297651034&recId=3937>

DASI, “CIH 366 b’ Fa 17 + Fa 36 + Fa 19” (Erişim 11.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=407521406&recId=1047>

DASI, “CIH 373” (Erişim 12.11.2022).

<https://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=773412791&recId=3958>

DASI, “CIH 398 Gl 891; A 90 a-c; Fa 33” (Erişim 08.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=137642197&recId=3965>

DASI, “CIH 400 Ja 534” (Erişim 27.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=297651034&recId=3966>

DASI, “CIH 429” (Erişim 02.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=580892464&recId=3979>

DASI, “CIH 439” (Erişim 19.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=92964721&recId=126>

DASI, “CIH 567” (Erişim 04.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=953775005&recId=4027>

DASI, “CIH 612+CIH 522 Ry 31; RES 850” (Erişim 04.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=953775005&recId=135>

DASI, “CIH 657+MŞM 3641 Gl 1666(=CIH 657)” (Erişim 24.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=244155724&recId=1373>

DASI, “Collection privée yéménite 2016-1” (Erişim 08.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=9556>

DASI, “DAI Şirwāh 2002-11” (Erişim 09.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=7496>

DASI, “DAI Sirwāh 2005-50” (Erişim 30.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=65652592&recId=9521>

DASI, “Dostal 1” (Erişim 05.08.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=7&colId=0&navId=164209646&recId=2392>

DASI, “Fa 71 (= Fa 11) MaN 26” (Erişim 11.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=8718>

DASI, “FB-Maḥram Bilqīs 1” (Erişim 16.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=407521406&recId=7369>

DASI, “FB-wādī Shuḍayf 2” (Erişim 04.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=690536339&recId=6851>

DASI, “Gar Bayt al-Ashwal 2” (Erişim 06.08.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=7&colId=0&navId=631259524&recId=2396>

DASI, “GI A 710” (Erişim 01.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=577177388&recId=1161>

DASI, “GI 1218 A 241; Gr 201; Jabal Riyām 2006-25” (Erişim 06.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=137642197&recId=8769>

DASI, “GI 1520” (Erişim 26.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=1119>

DASI, “Gr 117 Ḥadaqān 5” (Erişim 21.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=9496>

DASI, “Haram 13 CIH 548” (Erişim 03.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=717683321&recId=4019>

DASI, “Haram 33 CIH 532” (Erişim 02.02.2023)

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=717683321&recId=4012>

DASI, “Haram 34 Gl 1054; CIH 533” (Erişim 02.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=717683321&recId=4013>

DASI, “Haram 35 RES 3956” (Erişim 04.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=690536339&recId=4088>

DASI, “Ir 18” (Erişim 23.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=5945>

DASI, “Ir 21” (Erişim 15.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=91&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=323650059&recId=5948>

DASI, “Ir 31” (Erişim 24.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=5958>

DASI, “Ir 5 JR 1; ZI 12; Condé 3” (Erişim 09.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=5933>

DASI, “Ir 69” (Erişim 26.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=6641>

DASI, “Ist 7687” (Erişim 27.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=9030>

DASI, “Ja 2848 ad Gl 1691” (Erişim 28.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=1195>

DASI, “Ja 2848 ax Gl 1752; CIH 967” (Erişim 29.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=1095>

DASI, “Ja 2848 w Gl 1689 a” (Erişim 28.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=1190>

DASI, “Ja 2867 J. Ma’sâl 9; al-Mi’sâl 1” (Erişim 28.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=15&colId=0&navId=474311916&recId=9174>

DASI, “Ja 417 RES 4727; Ry 198” (Erişim 15.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=726068103&recId=7387&mark=07387>

DASI, “Ja 525” (Erişim 05.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=690536339&recId=10094>

DASI, “Ja 551 CIH 374; ZI 33” (Erişim 14.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=92964721&recId=6273>

DASI, “Ja 554 ZI 39” (Erişim 06.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=949315991&recId=6275>

DASI, “Ja 564 MaMB 314” (Erişim 02.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=81118697&recId=5969>

DASI, “Ja 575 Geukens 7; Ry 539; MaMB 224; ZI 55” (Erişim 11.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=5979>

DASI, “Ja 580 MaMB 184” (Erişim 02.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=81118697&recId=5984>

DASI, “Ja 592 MaMB 95” (Erişim 05.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=5994>

DASI, “Ja 610 MaMB 208” (Erişim 05.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6010>

DASI, “Ja 632 MaMB 301” (Erişim 10.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6029>

DASI, “Ja 634 MaMB 273; ZI 31” (Erişim 12.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6031>

DASI, “Ja 635 MaMB 270; ZI 16” (Erişim 12.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6032>

DASI, “Ja 669 MaMB 183” (Erişim 17.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=143661613&recId=6065>

DASI, “Ja 672 MaMB 92” (Erişim 06.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=949315991&recId=6279>

DASI, “Ja 704 MaMB 151” (Erişim 18.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=143661613&recId=6086>

DASI, “Ja 730 MuB 11” (Erişim 21.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=143661613&recId=6219>

DASI, “Ja 822” (Erişim 22.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=143661613&recId=6819>

DASI, “Ja 832” (Erişim 15.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=949315991&recId=1176>

DASI, “Jabal Riyām 2006-6” (Erişim 18.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=843554261&recId=6867>

DASI, “Kamna 33” (Erişim 20.12.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=843554261&recId=8986>

DASI, “MAFRAY-ad-Durayb 5 A+B Gl 1565+Gl 1566; RES 4848+RES 4847” (Erişim 26.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=1350>

DASI, “MB 2001-101” (Erişim 01.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=26240549&recId=7429>

DASI, “MB 2004 I-113” (Erişim 03.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=26240549&recId=6204>

DASI, “MB 2005 I-88” (Erişim 04.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=26240549&recId=9808>

DASI, “Moussaieff 3” (Erişim 05.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=839480447&recId=8923>

DASI, “Moussaieff 30” (Erişim 05.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=839480447&recId=8864>

DASI, “MS Mağbah 1” (Erişim 05.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=839480447&recId=9063>

DASI, “MŞM 7250” (Erişim 05.02.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=690536339&recId=7457>

DASI, “MuB 9 Fa 8; Fa 102” (Erişim 09.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=9475>

DASI, “München 94-317880” (Erişim 05.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=51&colId=0&navId=690536339&recId=6655>

DASI, “Nāmī NAG 6 Ja 627; MaMB 210” (Erişim 05.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6024>

DASI, “Nāmī NAG 9 Ja 645; MaMB 276” (Erişim 12.04.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=716186984&recId=6042>

DASI, “Nāmī NAG 11 Ir 25” (Erişim 24.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=5952>

DASI, “Nihm/Barrān 5 Gl 1142” (Erişim 12.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=7780>

DASI, “RES 192 CIH 654” (Erişim 01.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=691819791&recId=1372>

DASI, “RES 3096 C CIH 490” (Erişim 19.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=92964721&recId=1071>

DASI, “RES 3624 Gl 484; CIH 957; MB 2001 I-16” (Erişim 24.10.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=244155724&recId=1092>

DASI, “RES 3902 bis N° 152 RES 3902 N° 152” (Erişim 10.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=98057110&recId=842>

DASI, “RES 3945” (Erişim 04.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=691819791&recId=7349>

DASI, “RES 3949 Gl 1108” (Erişim 23.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=851992102&recId=1220>

DASI, “RES 4176 RES 3300; Gl 1210; Gr 174” (Erişim 15.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=7497>

DASI, “RES 4231 Gl 1215; Gr 167” (Erişim 18.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=8150>

DASI, “RES 4371 Gl 428” (Erişim 30.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=887714072&recId=8192>

DASI, “RES 4677” (Erişim 15.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=726068103&recId=8469&mark=08469>

DASI, “RES 4906” (Erişim 05.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=595321059&recId=1240>

DASI, “Robin-Kāniṭ 4” (Erişim 18.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=494969884&recId=6561>

DASI, “Robin-Kāniṭ 17” (Erişim 18.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=494969884&recId=6573>

DASI, “Robin-Rayda 2A” (Erişim 19.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=494969884&recId=4047>

DASI, “Ry 541 Geukens 9” (Erişim 11.03.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=699166108&recId=6256>

DASI, “Ry 586” (Erişim 05.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=595321059&recId=1249>

DASI, “Sanaa-Garbini 4 Ga 27(Av); Ga 62 (Ja); YM 6” (Erişim 17.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=851992102&recId=10035>

DASI, “Schm/MA 97” (Erişim 22.06.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=10&colId=0&navId=81392539&recId=9810>

DASI, “Y.85.AQ/1 Eryani 61” (Erişim 10.11.2022).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=407521406&recId=1251>

DASI, “YM 23206” (Erişim 11.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=78260820&recId=1309>

DASI, “YM 29830” (Erişim 12.01.2023).

<http://dasi.cnr.it/index.php?id=79&prjId=1&corId=3&colId=0&navId=78260820&recId=1020>